

УДК 349.6

Марина Дейнега,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та
екологічного права імені академіка В.З. Янчука**Національного університету біоресурсів і природокористування України*

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ І СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ

У статті проведено аналіз наукових підходів вчених природничих і суспільних наук до визначення поняття «природокористування». На основі їх підходів сформульоване авторське визначення «природокористування» як правової категорії. Проведено співвідношення поняття «природокористування» із суміжними поняттями, зокрема «використання природних ресурсів». Визначені основні напрями і види природокористування.

Ключові слова: природокористування, використання природних ресурсів, відтворення природних ресурсів, відновлення природних ресурсів, охорона природних об'єктів і навколишнього природного середовища.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини ХХ ст. проблема взаємозв'язку суспільства і природи поступово займає провідне місце у світовій науці та стає винятково актуальною й практично значимою. Взаємовідносини між людством і природою мають досить складний, внутрішньо суперечливий та нерозривно взаємозалежний характер, позитивність якого для обох сторін можлива тільки на основі узгодження законів розвитку суспільства і природи. В основі життя та існування людини і суспільства лежить користування природою. Спілкування людини з природою, постійно необхідне їй для забезпечення свого існування, і є в найзагальнішому розумінні слова природокористуванням. Тому історично і фактично природокористування становить фундамент суспільного життя, базові відносини у сфері взаємин суспільства та природи [1, с. 17]. Для усунення негативних проявів у сфері природокористування виступає негайна потреба у перегляді наявної системи використання природних ресурсів, її перетворення на таку, яка б ґрунтувалась на досягненні компромісу між економічними, екологічними та соціальними потребами суспільства і базувалась на принципах сталості.

Дослідженням проблем природокористування займаються науковці – представники як природничих, так і суспільних наук. Правові аспекти природокористування окреслені у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі екологічного

та природоресурсного права: С. О. Боголюбова, А. П. Гетьмана, О. К. Голіченкова, Ю. Г. Жарікова, І. О. Іконицької, І. І. Каракаша, Н. Р. Кобецької, В. В. Костицького, М. І. Краснова, В. В. Петрова, В. І. Федоровича, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги та інших. Серед науковців природничих і економічних наук вивченням проблем природокористування займалися: В. О. Анучин, М. Д. Балджи, Ю. М. Куражськовський, М. Ф. Реймерс, Д. Г. Хасанов та інші.

Метою статті є дослідження наукових підходів до визначення поняття «природокористування», з'ясування його суті і змісту, співвідношення визначеного поняття із суміжними поняттями задля характеристики «природокористування» як правової категорії й виокремлення основних видів і напрямів діяльності з визначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Наукову увагу до проблем правового регулювання природокористування почали приділяти ще у 50–70-х рр. ХХ ст. Дослідження того часу своїм предметом охоплювали переважно проблеми використання окремих видів природних ресурсів (землекористування, водокористування тощо) [2–4].

Сам термін «природокористування» був уведений у науковий обіг у 60-х рр. ХХ ст. Ю. М. Куражськовським, який визначав це поняття як провідний процес у взаємодії суспільства і природи, а основними задача-

ми природокористування – розробку загальних принципів здійснення всякої діяльності, пов'язаної або з безпосереднім користуванням природою та її ресурсами, або з її впливами, що змінюються. Кінцева мета цієї розробки – забезпечити єдиний підхід до природи як до загальної основи праці [5, с. 6–7].

У подальшому у галузевій енциклопедичній та довідковій літературі поняття «природокористування» визначалося по-різному: використання природного середовища для задоволення екологічних, економічних, культурно-оздоровчих потреб суспільства [6, с. 199]; задоволення різних потреб суспільства шляхом використання різних видів природних ресурсів [7, с. 527]; використання природного середовища для задоволення потреб людини в теперішній час та на майбутнє [8, с. 291]; суспільно-виробнича діяльність, спрямована на задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства шляхом використання різних видів природних ресурсів і природних умов [9, с. 312].

Дослідженням проблем природокористування займаються науковці – представники природничих наук. Найбільшу увагу у своїх дослідженнях визначенню природокористування приділяв М. Ф. Реймерс. Вчений охарактеризував природокористування як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і заходів щодо його збереження, яке включає: а) вилучення і переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення; б) використання й охорону природних умов середовища життя; в) збереження (підтримку), відтворення (відновлення) і раціональну зміну екологічного балансу (рівноваги) природних систем, що слугує основою збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства; використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства [10, с. 404–405]. В. А. Анучін зазначав, що природокористування – це поняття ємне і не завжди однозначно розуміється. Природокористування – не тільки економічно ефективне залучення територіальних комплексів географічного середовища у процес суспільного виробництва, але й їх охорона, а в цілому ряді випадків відновлення і перетворення» [11, с. 209].

Досліджуючи соціальні проблеми взаємодії людини та природи, В. С. Крисаченко визначав природокористування як процес взаємодії людини з довкіллям, котрий здійснюється на основі специфічних шляхів та засобів включення природних об'єктів у структуру життєдіяльності людини з метою задоволення її потреб. Природокористуван-

ня розглядається науковцем як феномен, що притаманний будь-яким людським спільнотам на будь-яких щаблях їхнього розвитку, тобто як атрибутивно-універсальна ознака виду *Homo sapiens* [12, с. 193]. Цікавим є твердження Ю. Ю. Туниці, який охарактеризував природокористування як триєдність процесу природокористування, тобто використання, охорону та відтворення двоєдиних компонентів природної основи матеріального виробництва – природних ресурсів та природного життєвого довкілля [13, с. 115].

Як соціально-економічне явище природокористування розглядається науковцями як основна форма взаємодії суспільства і природного середовища, що реалізується через систему заходів, спрямованих на освоєння, використання, перетворення, відновлення і охорону природних ресурсів, і відображає зв'язки між виробництвом, населенням і навколишнім середовищем. У цьому контексті природокористування має три основні функції: соціальну, економічну і природоохоронну. Соціальна функція природокористування – це задоволення специфічних потреб населення. Економічна функція полягає в забезпеченні сировинної бази виробництва та розміщенні продуктивних сил. Природоохоронна функція полягає в запобіганні деградації природних комплексів під впливом антропогенної діяльності [14, с. 172].

Природокористування визначається також і як характер зв'язків системи відносин господарства й населення з природою, котрі пронизують усю життєдіяльність людини, усі галузі господарювання та види діяльності [15, с. 87].

У науковій правовій літературі природокористування розглядається насамперед як використання корисних властивостей навколишнього природного середовища, природних об'єктів та їх ресурсів для задоволення різноманітних потреб людини [16, с. 219; 17, с. 114; 18, с. 93–94; 19, с. 110; 20, с. 257; 21, с. 213; 22, с. 77; 23, с. 121].

Деяко іншим є підхід О. К. Голіченкова, який природокористування визначає як юридично обумовлену діяльність громадян та юридичних осіб з використання об'єктів природи (землі, надр, атмосферного повітря, лісів, рослинного миру поза лісами і інших природних об'єктів), здійснювана, як правило, на основі відповідної ліцензії [24, с. 275]. Однак важко погодитися з наведеним твердженням, оскільки зазначена характеристика притаманна здебільшого спеціальному природокористуванню, що здійснюється для задоволення господарських потреб.

Окремими науковцями природокористування розглядається також і як цілесприя-

мована діяльність людини у сфері вивчення й раціонального використання природи, її природних ресурсів, яка реалізовує свої фізичні та розумові здібності для отримання певних матеріальних благ [25, с. 17]. На думку А. С. Боголюбова, природокористування – це використання корисних властивостей природних об'єктів (ресурсів), природи в цілому як суспільні відносини між людьми з приводу природних благ, врегульовані природоресурсним та екологічним законодавством [26, с. 331–332].

Заслужують на увагу наукові дослідження правових проблем природокористування Н. Р. Кобецької та О. Г. Котеньова.

Так, О. Г. Котеньов у дисертаційній роботі виділяє основні ознаки природокористування як суспільного явища, яке підлягає правовому регулюванню, а саме: природокористування – це процес, тобто послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається в закономірному порядку; у природокористуванні завжди наявна присутність людини (або інших похідних від неї суспільних формацій); мета природокористування – задоволення потреб людини, суспільства та держави; природокористування має вольовий характер, тобто його виникнення, здійснення та завершення залежить від волі природокористувача; природокористування завжди повинно мати характер правомірної діяльності (має бути врегульовано правом, однак це не є обов'язковим для здійснення окремих видів загального природокористування, яке ґрунтується на природних правах та потребах людини); об'єктом користування є природний ресурс, що використовується людиною [27, с. 25]. З огляду на зазначене, О. Г. Котеньов визначає природокористування як юридично обумовлену, правомірну вольову діяльність людини або інших формувань у її особі, пов'язану з пошуком, вивченням та використанням природних ресурсів з метою задоволення своїх життєво необхідних та інших потреб [27, с. 26].

Н. Р. Кобецька справедливо вказує на те, що базове поняття права природокористування, незважаючи на тривалу історію теоретико-правового аналізу, змістовно практично не змінилося. Водночас окремі аспекти сутності та характеристик природокористування з часом набувають нового звучання [28, с. 28]. Зокрема, усі законодавчо закріплені вимоги (екологічного, економічного, організаційного, юридичного характеру), що регулюють процес природокористування, у своїй сукупності визначають раціональний, екологічно збалансований, сталий характер природокористування [28, с. 38]. Крім того, суттєво вплинули на характер правового ре-

гулювання природокористування докорінні зміни в економічній, політичній, соціальній та правовій системі української держави, пов'язані з ліквідацією державної монополії на природні багатства, переходом до різних форм власності на природні ресурси, появою нових форм природокористування, розширенням кола суб'єктів природокористування, запровадженням платності природокористування тощо [28, с. 38].

При цьому слід погодитися з М. І. Красновим, який звертав увагу на те, що природокористування – це найбільш фундаментальний елемент взаємовідносин суспільства та природи, і не тільки тому, що виконує первинну, нагальну для суспільства економічну функцію (споживання речовин природи – первинне джерело життя), але й тому, що воно впливає на кількісний та якісний стан природи [29, с. 24].

Науковці з природничих галузей наук займаються також дослідженням проблем класифікації природокористування, зокрема, виділяють напрями і види природокористування. А. М. Маринич запропонував виділити: галузеве природокористування (водо-, земле- та лісокористування, а також використання ресурсів надр); комплексно-територіальне (регіональне) природокористування (планетарне, міждержавне, державне, республіканське, локальне); а також природокористування в окремих галузях [30, с. 4]. І. Д. Якушик до напрямів природокористування відносить: ресурсоспоживання; ресурсокористування; відтворення природних ресурсів; відновлення природних ресурсів; охорону природи; перетворення природи [31, с. 39]. І. Я. Блехцин і В. А. Мінеєв до цього переліку напрямів природокористування додають ще керування і моніторинг (інвентаризація, облік і контроль, регулювання стану ресурсів і природного середовища, керування процесами природокористування) [32, с. 119].

Задля з'ясування суті і змісту природокористування як правової категорії необхідним є співвідношення визначеного поняття із суміжними поняттями, зокрема «використання природних ресурсів».

Чинне законодавство України не містить легального визначення понять «природокористування» і «використання природних ресурсів», а регламентація тих чи інших видів природокористування здійснюється нормами окремих поресурсових актів. У науковій літературі також мало поданий аналіз розмежування цих понять, а підходи до такого розмежування різняться.

Під використанням природних ресурсів науковці розуміють врегульовану нормами

права діяльність людей, яка полягає у вилученні і споживанні корисних властивостей відповідних об'єктів та яка безпосередньо спрямована на таке вилучення й споживання [33, с. 53]; таке освоєння природних ресурсів, за якого дотримуються нормативи допустимого впливу на навколишнє середовище [34, с. 17]; отримання різними способами користі від природних об'єктів для задоволення соціально-економічних та інших потреб суспільства і людини [24, с. 141]. При цьому термін «природокористування» у співвідношенні з поняттям «використання природних ресурсів» визначається як юридично обумовлена діяльність громадян і юридичних осіб щодо використання природних об'єктів [24, с. 275]. На думку Н. Р. Кобецької, термін «використання природних ресурсів» є більш прийнятний для характеристики конкретного виду діяльності щодо отримання користі, вилучення матеріальних чи нематеріальних компонентів природоресурсної матерії [28, с. 48].

Науковці, досліджуючи визначене поняття, вказують і на те, що термін «використання природних ресурсів» передбачає собою характеризуючі елементи: відповідний ресурс містить корисні якості, які можна використати; дані корисні властивості є виявленими, дослідженими та визнані придатними до їх споживання (якого б характеру воно не було); даний термін має певний відтінок завершеності, тобто непридатності даного ресурсу використовуватися надалі [35, с. 151].

Висновки.

Проаналізувавши теоретико-правові підходи до визначення поняття «природокористування» і дослідивши його співвідношення із суміжними поняттями, природокористування як правову категорію можна визначити як основну форму взаємодії людини (або інших похідних від неї суспільних формацій) і навколишнього природного середовища, що реалізується через систему заходів, спрямованих на використання й відтворення природних ресурсів, створення умов для їх відновлення, охорону природних об'єктів і навколишнього природного середовища в цілому, з метою задоволення різноманітних потреб. При цьому основними напрямками і видами діяльності у сфері природокористування є: використання природних ресурсів; відтворення природних ресурсів; відновлення природних ресурсів; охорона природних об'єктів і навколишнього природного середовища.

Список використаних джерел:

1. Иконникая И.А. Право природопользования в СССР. М. : Наука, 1990. 195 с.

2. Жариков Ю.Г. Теоретические проблемы права сельскохозяйственного землепользования в СССР : дис. ... д.ю.н. М., 1973. 436 с.

3. Сыродоев Н.А. Землепользование социалистических организаций и граждан. М., 1975. 318 с.

4. Турубинер А.М. Право государственной собственности на землю в Советском Союзе. М., 1958. 330 с.

5. Куражковский Ю.Н. Очерки природопользования : монография. М. : Мысль, 1969. 268 с.

6. Ахатов А.Г. Экология : энциклопедический словарь. Казань : ТКИ ; Экополис, 1995. 368 с.

7. Природопользование : Экологический энциклопедический словарь / гл. ред. А.С. Монин. М. : Ноосфера, 1999. 930 с.

8. Гейвандов Э.А. Экология : словарь-справочник для школьников и студентов : в 2 т. Т. 2. М. : Культура и традиции, 2002. 416 с.

9. Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология. Ростов на Дону : Феникс, 2005. 576 с.

10. Реймерс Н.Ф. Природопользование : словарь-справочник. М. : Мысль, 1990. 639 с.

11. Анучин В.А. Основы природопользования : Теоретический аспект. М. : Мысль, 1978. 293 с.

12. Крисаченко В.С. Экологична культура : теорія і практика : навчальний посібник. К. : Заповіт, 1996. 352 с.

13. Туниця Ю.Ю. Економіка і ринок : подолання суперечностей : монографія. К. : Знання, 2006. 314 с.

14. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. К. : Центр навч. л-ри, 2007. 312 с.

15. Балджи М.Д. Організаційно-економічні засади комплексного природокористування на регіональному рівні : монографія. Одеса : Атлант, 2010. 500 с.

16. Боголюбов С.А. Экологическое право : учебник. М. : Высш. образ., 2006. 485 с.

17. Екологічне право : підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Х. : Право, 2013. 432 с.

18. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.

19. Екологічне право України : підручник / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов та ін. ; за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Х. : Право, 2005. 380 с.

20. Костицький В.В. Екологічне право України : підручник. Дрогобич : Коло, 2012. 360 с.

21. Петров В.В. Экологическое право России : учебник. М. : БЕК, 1995. 557 с.

22. Право довкілля (екологічне право) : навчальний посібник / П.Д. Пилипенко, В.І. Федорович, М.Я. Ващишин та ін. ; за ред. П.Д. Пилипенка. К. : Ін Юре, 2010. 401 с.

23. Природоресурсове право України : навчальний посібник / за ред. І.І. Каракаша. К. : Істина, 2005. 376 с.

24. Голиченков А.К. Экологическое право России : словарь юридических терминов : учебное

пособие. М. : Издательский Дом «Городец», 2008. 448 с.

25. Правовые основы природопользования и охраны окружающей среды : учебник / под общ. ред. А.М. Волкова. 2-е изд. М. : Щит-М, 2011. 308 с.

26. Экология : юридический энциклопедический словарь / под ред. С.А. Боголюбова. М. : НОРМА, 2000. 448 с.

27. Котеньов О.Г. Принципы права природокористування : дис. ... к.ю.н. : 12.00.06. Х., 2016. 228 с.

28. Кобецька Н.Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні : дис. ... д.ю.н. : 12.00.06. К., 2016. 424 с.

29. Краснов Н.И. Право окружающей природной среды в СССР. Правоведение. 1990. № 4. С. 25–34.

30. Маринич А.М. Основные направления конструктивно-географических исследований по рациональному природопользованию в Украинской ССР. Комплексные географические исследования проблемы рационального природопользования : сб. науч. трудов / отв. ред. Н.Г. Волков. К. : Наук. думка, 1984. С. 3–11.

31. Якушик І.Д., Поліванов В.Є., Задирака О.І. Якість життя в системі пріоритетів розвитку трансформаційної економіки України. Інститут президентства в Україні в системі державної влади України : матеріали наукової конференції (м. Київ, 17 січня 2014 р.). К. : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2014. С. 37–42.

32. Блехцин И.Я., Минеев В.А. Производительные силы и окружающая среда (проблемы и опыт исследования). М. : Мысль, 1981. 214 с.

33. Григор'єва Т.В. Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів : дис. ... к.ю.н. : 12.00.06. Х., 2005. 187 с.

34. Хасанов Д.Г. Природопользование и негативное воздействие на окружающую среду : проблема соотношения понятий. Экологическое право. 2008. № 3. С. 14–18.

35. Шульга Є.В. Правове розмежування понять «раціональне природокористування» та «використання природних ресурсів» на прикладі лісового фонду. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право» / ред. кол. : С.М. Ніколаєнко (голова) та ін. К., 2014. Вип. 197, ч. 3. С. 149–154.

В статті проведено аналіз наукових підходів учених естественних и общественных наук к определению понятия «природопользование». На основе их подходов сформулировано авторское определение природопользования как правовой категории. Проведено соотношение понятия «природопользование» со смежными понятиями, в частности «использование природных ресурсов». Определены основные направления и виды природопользования.

Ключевые слова: природопользование, использование природных ресурсов, воспроизводство природных ресурсов, восстановление природных ресурсов, охрана природных объектов и окружающей природной среды.

The article analyzes the scientific approaches of scientists of natural and social sciences to the definition of the concept of «nature management». On the basis of their approaches, the author's definition of «nature management» as a legal category is formulated. The relation between the concept of «nature management» and related concepts, in particular, «the use of natural resources», is made. The main directions and types of nature use are determined.

Key words: nature management, use of natural resources, reproduction of natural resources, restoration of natural resources, protection of natural objects and the environment.